

УДК 372.461

Наукові засади формування культури мовлення

Однією із найважливіших ознак загального розвитку цивілізованого суспільства є культура мовлення. На формування особистості з високим рівнем комунікативної компетенції націлюють Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Державний стандарт базової і повної освіти, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти. Зокрема у «Концепції мовної освіти в Україні» зазначено, що треба «домагатися високої культури мовлення у закладах народної освіти», «постійно дбати про культуру усного і письмового мовлення, правописну грамотність» [2, с.73].

Культура мовлення здавна цікавила науковців, представників інтелігенції та здебільшого пов'язувалася із загальною культурою людини та духовним розвитком суспільства загалом (Олена Пчілка, І. Франко, І. Огієнко). У вітчизняній науковій літературі термін «культура мовлення» з'явився у 20-х роках ХХ ст. (Л. Щерба, Г. Винокур, Б. Томашевський, В. Виноградов, С. Ожегов). У 60-х роках ХХ ст. культура мови виокремилася в самостійну дисципліну, вчені досліджували теоретичні та практичні проблеми культури мовлення, мовної норми, зв'язку культури мови із загальною культурою людини, функціонування української мови в суспільстві, виховання мовної особистості, мовної освіти. Теоретичні основи культури мовлення досліджували вчені Н. Бабич, І. Білодід, Л. Булаховський, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, М. Ілляш, А. Коваль, В. Костомаров, М. Пентилюк, М. Пилинський, О. Потєбня, І. Синиця, Л. Скуратівський, М. Сулима, Л. Струганець, В. Чернишов та ін. Проте наукові засади методики формування культури мовлення ще недостатньо висвітлені, що і зумовлює **актуальність** теми статті.

З огляду на перспективу нашого дослідження, що передбачає вивчення формування культури писемного мовлення, потрібно здійснити аналіз термінів

«культура мови», «культура мовлення» та охарактеризувати комунікативні ознаки культури мовлення, що і буде *метою* цієї статті.

Спершу розглянемо зміст поняття «культура». Існує ряд підходів до розуміння культури як багатоаспектного, але єдиного соціального явища: система символів, що забезпечує взаєморозуміння між людьми у суспільстві; сукупність результатів – матеріальних і духовних – людської діяльності; специфічне поєднання цінностей, зразків поведінки, еталонів діяльності; духовне виробництво; технології людської діяльності [6]. Спираючись на діяльнісний підхід до визначення терміну культури, у широкому розумінні «культура – це соціальний механізм взаємодії особистості, спільноти з середовищем існування, які забезпечують передачу досвіду та розвиток перетворюючої діяльності», у вузькому розумінні «культура – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству» [14]. Аналіз поняття у філософській науці дозволяє стверджувати, що культура може бути засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму, зміст поняття «культура» визначає ідея культивування діяльності, інтелекту людини, що реалізується шляхом засвоєння цінностей світової і національної культури [16]. Таким чином можна підсумувати, що культура відображає сферу становлення, розвитку, соціалізації людини, досягнення людства і передбачає подальший розвиток суспільства.

Далі перейдемо до аналітичного вивчення наукових термінів «культура мови» та «культура мовлення». У контексті з'ясування відмінностей між ними науковці розглядають взаємопов'язані поняття «мова» і «мовлення»: мова розглядається як система знаків із закодованими у ній результатами пізнання людиною дійсності, а мовлення – як реалізація мови-коду, яка лише через нього перетворюється в акт комунікації [15, с. 10]. Ряд вітчизняних та російських науковців – Д. Розенталь, Л. Скворцов, В. Соколова, Л. Струганець, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Кравець, С. Шевчук, І. Клименко – подають у монографіях та підручниках визначення, що охоплюють зміст поняття культури мови.

Д. Розенталь вважає, що культура мови – «це культура думки. Щоб добре писати або говорити, потрібно перш за все правильно думати» [13, с. 5].

Вчений Л. Скворцов у статті «Норма. Літературна мова. Культура мовлення» дефінує культуру мови як «використання мовних засобів, оптимальних для даної мовної ситуації» [11, с. 80].

В. Соколова зазначає, що культура мови – це не лише «сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують автору вільну побудову мовних висловлювань для оптимального вирішення завдань спілкування», а й «сукупність і система властивостей та якостей мови, які говорять про її досконалість. Це галузь лінгвістичних знань про систему комунікативних якостей мови» [13, с. 15-16].

Л. Струганець розглядає культуру мови як «1) сукупність комунікативних якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 2) культивування (удосконалення) літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, відповідна мовна політика у державі; 3) самостійну лінгвістичну дисципліну, яка вивчає стан і статус норм сучасної української літературної мови в певну епоху, а також рівень лінгвістичної компетенції мовних особистостей» [15, с. 9].

За визначенням С. Єрмоленко, культура мови – це «рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин спілкування», а ще галузь мовознавства, яка має своїм головним завданням «виховання навичок літературного спілкування, засвоєння і стабільне використання літературних норм у слововжитку, граматичному оформленні мови, у вимові та наголошуванні, неприйняття спотвореної мови або суржику» [4, с. 285-286].

У навчальному посібнику «Культура української фахової мови» автори трактують культуру мови як мовознавчу науку, «яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до

мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування і кодифікації (введення в словники та у мовну практику) [9, с. 6].

С. Шевчук, І. Клименко визначають культуру мови як «галузь мовознавства, що кодифікує норми, стандарти репрезентації мовної системи. Вона не лише утверджує норми літературної мови, а й пропагує їх, забезпечуючи стабільність і рівновагу мови» [17, с. 67].

За допомогою таблиці 1. «Поняття «культура мови» проаналізуємо структуру дефініції поняття «культура мови», у якій позначимо: 1) сукупність комунікативних якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; 2) рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови (рівень лінгвістичної компетенції); 3) свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин; 4) виховання навичок літературного спілкування, засвоєння і стабільне використання літературних норм у слововжитку, граматичному оформленні мови, у вимові та наголошуванні; 5) самостійна лінгвістична дисципліна, яка вивчає стан і статус норм сучасної української літературної мови в певну епоху; 6) галузь мовознавства, що кодифікує норми, стандарти репрезентації мовної системи; 7) культура думки.

Таблиця 1.

Поняття «культура мови»

<i>Автор</i>	<i>Структура поняття «культура мови»</i>						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Розенталь Д. (1964)							✓
Скворцов Л. (1970)			✓				
Соколова В. (1995)	✓	✓			✓		
Струганець Л. (1997)	✓	✓	✓	✓	✓		
Єрмоленко С. (2004)		✓	✓	✓			
Мацько Л., Кравець Л. (2007)		✓	✓				

Шевчук С., Клименко І. (2014)							✓	
-------------------------------	--	--	--	--	--	--	---	--

Спробуємо виокремити спільні ознаки дефініцій досліджуваного поняття: Л. Струганець, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Кравець вважають важливим аспектом культури мови рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови (рівень лінгвістичної компетенції; свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин – Л. Скворцов, Л. Струганець, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Кравець.

Зважаючи на основні логічні правила визначення понять, – дефініція повинна бути відповідною, дефініція не повинна здійснюватися «по колу», не містити тавтології, дефініція не повинна бути заперечувальною, дефініція повинна бути чіткою, ясною, вільною від двозначностей [8, с.163-165] – лаконізуємо визначення культури мови. Вважаємо, що *культура мови* – сукупність якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання.

У мовознавстві та лінгводидактиці паралельно із терміном культура мови вживають термін культура мовлення, на якому далі зосередимо увагу та розглянемо, як трактують це поняття вчені М. Ілляш, Б. Головін, Н. Бабич, Л. Мацько, Л. Кравець, В. Пасинок, С. Шевчук, І. Клименко.

М. Ілляш пише, що термін «культура мовлення» означає: 1) володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній та писемній формі мовлення, уміння користуватися мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і цілей комунікації; 2) упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови і мету спілкування; 3) самостійна лінгвістична дисципліна [5, с.5-6].

У праці Б. Головіна подано три семантичних аспекти культури мовлення: 1) сукупність і система комунікативних якостей мовлення; 2) вчення про сукупність і систему комунікативних якостей мовлення; 3) галузь лінгвістичних

знань про культуру мови як сукупність і систему її комунікативних ознак [3, с. 6-7].

Н. Бабич виокремлює теоретичний та практичний аспект поняття культури мовлення і зауважує, що практичний аспект «не може бути вичерпаний ніколи, бо виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно, не може передбачити всі можливі ситуації функціонування індивідуального мовлення» [1, с. 8]. За Н. Бабич, практична культура мовлення наближена до стилістики мовлення, що вивчає своєрідність складу та функціонування окремих конкретних форм мовлення, практичної мовленнєвої діяльності, та характеризується такими ознаками як правильність, точність, чистота, багатство (різноманітність), виразність, доречність і логічність.

Культура мовлення у посібнику «Культура української фахової мови» розглядається як галузь прикладного мовознавства, лінгводидактична наука, що «вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності» [9, с. 7]. Там же зазначено, що «культура мови не залежить від конкретного мовця, а культура мовлення є свідченням особистісного рівня кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію».

В. Пасинок стверджує, що «культура мови передбачає наявність у людини здатності точного відбору й усвідомленого використання в реальному акті спілкування з іншими людьми тих мовленнєвих засобів, які найкраще відповідають кожній конкретній ситуації» [10, с. 17].

С. Шевчук, І. Клименко пишуть, що культура мовлення – це «досконале володіння літературною мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності» та «невід’ємна складова загальної культури особистості» [17, с. 68].

У такий самий спосіб проаналізуємо структуру поняття «культура мовлення», де в таблиці 2. «Поняття «культура мовлення» позначимо: 1) володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній та писемній формі

мовлення, уміння користуватися мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і цілей комунікації; 2) упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови і мету спілкування; 3) самостійна лінгвістична дисципліна; 4) вчення про сукупність і систему комунікативних якостей мовлення; 5) галузь лінгвістичних знань про культуру мови як сукупність і систему її комунікативних ознак; 6) лінгводидактична наука, що вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності; 7) наявність у людини здатності точного відбору й усвідомленого використання в реальному акті спілкування з іншими людьми тих мовленнєвих засобів, які найкраще відповідають кожній конкретній ситуації; 8) невід’ємна складова загальної культури особистості.

Таблиця 2.

Поняття «культура мовлення»

Автор	Структура поняття «культура мовлення»							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Ілляш М. (1984)	✓	✓	✓					
Головін Б. (1988)		✓		✓	✓			
Бабич Н. (1990)						✓		
Мацько Л., Кравець Л. (2007)		✓				✓		
Пасинок В. (2012)							✓	
Шевчук С., Клименко І. (2014)	✓							✓

Як видно з таблиці, до аспекту визначення «культура мовлення – це рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови (рівень лінгвістичної

компетенції)» схиляються науковці М. Ілляш, С. Шевчук, І. Клименко. Тезу «культура мовлення – свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети і обставин» використовують у дефініціях М. Ілляш, Л. Струганець, С.Єрмоленко, І. Кочан, Н. Захлюпана. М. Ілляш, В. Соколова, Л. Струганець вважають, що культура мовлення – сукупність комунікативних якостей (засобів) літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання.

На наш погляд, *культура мовлення* – рівень компетенції, що передбачає дотримання норм усної і писемної літературної мови відповідно до ситуації спілкування.

Аналізуючи теоретичне підґрунтя культури мови, вчені спиралися на поняття комунікативної доцільності (Костомаров, Леонт'єв), нормативності літературної мови (Скворцов, Ілляш), комунікативних якостей мови (Головін, Васильєва), комунікативних намірів (Васильєва), комунікативної стратегії (Михальська). У посібнику «Культура фахового мовлення» Н. Бабич зазначає, що культура мовлення це культура мислення та культура соціальних та духовних стосунків людини, також доцільно зупиняється на комунікативних ознаках культури мовлення. Враховуючи мовні особливості (рівень володіння нормами мови) та позамовні (до таких належить знання законів мислення, практичний, життєвий досвід, мета, психічний стан мовця), автор виокремлює основні *комунікативні ознаки* культури мовлення: правильність, точність, логічність, багатство(різноманітність), чистота, доречність, виразність, емоційність.

Правильність мовлення ґрунтується на відповідності мовним нормам певної епохи, до яких належать правильність вимови, наголосу, словозміни, слововживання, орфографічні правила щодо писемного мовлення. Важливими є граматичні, орфографічні та пунктуаційні правила, що змінюються із розвитком мови. Н. Бабич зауважує, мовлення не може обмежуватися лише критерієм правильності, оскільки «говорити правильно ще не значить говорити добре – для доброго мовлення необхідне вміння відібрати в конкретній ситуації

спілкування найбільш доречний, стилістично й експресивно виправданий варіант (якщо він існує) літературної мови» [10, с.44].

Точність мовлення необхідна не лише для відтворення реалій, а й настроїв, переживань, почуттів. Точність служить для вживання лексики, звичної для комунікантів, які володіють нормами літературної мови, а також для оформлення і вираження думки відповідно до предмета, явища дійсності. Виокремлюється позамовний фактор, що процес розуміння між співрозмовниками залежить від їхнього рівня, – чим вищий інтелектуальний рівень мовця і слухача, тим простіші мовні засоби використовуються для передачі і сприйняття інформації. Точність мовлення визначається і загальним рівнем знань, і знанням мови, і етикою мовця.

Логічність мовлення як ознака культури мовлення формується на рівні мислення – мова – мовлення, залежить від знання логіки. Н. Бабич вважає, що погане мовлення це наслідок спершу поганого мислення, а вже далі незнання мови. Проте логічність буває предметна і понятійна, за М. Головіним, предметна логічність полягає у відповідності смислових зв'язків і відношень одиниць мови у мовленні зв'язкам і відношенням предметів і явищ у реальній дійсності, понятійна логічність відображає структуру і логічного її розвитку в семантичних зв'язках елементів мови в мовленні. Логічне мовлення базується на навичках логічного мислення, знаннях мовних засобів, володінні технікою смислової зв'язності, логіки викладу [8, с. 34].

Багатство і різноманітність мовлення спираються на словесно-понятійні та структурно-організаційні ресурси мови. «Багатства мовлення досягають семантично й стилістично відмінними чи однозначними одиницями, які різняться словотворчими або граматичними ознаками, тобто не повторюються. А різноманітність – це вираження однієї і тієї ж думки, одного і того ж граматичного значення різними способами і засобами» [10, с.56]. Багатство і різноманітність мовлення вимагає знання лексичних, фразеологічних, словотворчих, граматичних і стилістичних ресурсів мови.

Чистота мовлення пов'язана із правильністю та нормативністю та передбачає відсутність нелітературних елементів. За Н. Бабич, чистота виявляється у трьох аспектах: 1) в орфоєпії: правильна літературно-нормативна вимова, відсутність інтерферентних явищ; 2) у слововживанні: відсутність у мовленні позалітературних елементів – діалектизмів, вульгаризмів, канцеляризмів, плеоназмів, макаронізмів, штампів, слів-паразитів; 3) в інтонаційному: відповідність інтонації змістові та експресії висловлювання, відсутність брутальних, лайливих, лицемірних тонів [10, с. 61].

Доречність мовлення це ознака культури мовлення, яка впливає на точність, логічність, виразність, чистоту. Окрім вибору мовних засобів для доречності слід враховувати ситуацію, форму спілкування, інтонаційну тональність та естетичні завдання. Попри стильову доречність вчені наголошують на необхідності контекстуальної доречності. «За законом єдності змісту і форми (плану змісту і плану вираження) однорідність експресивно-стильової тональності зобов'язує контролювати і словесно-виражальні, і структурно-інтонаційні мовні та екстралінгвальні засоби виразності» [10, с.65].

Виразність мовлення вимагає від мовця правильної, виразної артикуляції, дотримання норм орфоєпії. На виразність мовлення впливають виражальні засоби звукового й художнього мовлення, так як понятійні, емоційно-експресивні і навіть екстралінгвістичні засоби викликають діяльність уяви, тобто змушують бачити почуте і давати йому оцінку.

Разом із постійним розвитком мови відчувається вплив антропоцентризму на розвиток культури мови, що «характеризується підвищеною увагою до комунікативного компонента і яскравим виявом культурологічних підходів до матеріалу» та проявляється в орієнтації культури мови «на формування креативної мовної особистості, яка має розвинуте чуття мови, досконало володіє мовним етикетом, знайома із кращими зразками мовної поведінки, відшліфованими в процесі культурного розвитку нації, та спрямована на толерантне мовленнєве спілкування» [12, с.7].

Таким чином зіставний аналіз понять культура мови та культура мовлення дає підстави твердити, що ці терміни співвідносяться між собою, як загальне (мова) та конкретне (мовлення): культура мови – сукупність якостей літературної мови, що виявляються за різних умов спілкування відповідно до мети і змісту висловлювання; культура мовлення – рівень компетенції, що передбачає дотримання норм усної та писемної літературної мови відповідно до ситуації спілкування. Дослідження наукових засад формування культури мовлення показали, що у формуванні мовленнєвих умінь і навичок, необхідних для розвитку культури мовлення, велика частина належить умінням аналізувати й систематизувати матеріал, мовні засоби, а також враховувати комунікативні ознаки культури мовлення: правильність, точність, логічність, різноманітність, чистоту, доречність, виразність, емоційність.

Перспективу дослідження з розглянутої у статті проблематики вбачаємо у подальшому системному, комплексному вивченні теоретичних засад формування культури мовлення у зарубіжній лінгводидактиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н.Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
2. Біляєв О.М., Концепція мовної освіти в Україні / О.М. Біляєв, М.С. Вашуленко, В.М. Плахотник // Рідна школа. – 1994. – №9. – С.71-77.
3. Головин Б. Н. Основы культуры речи: Учеб. для вузов по спец. „Рус. яз. и лит.” /Б.Н. Головин. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1988. – 320 с.
4. Єрмоленко С. Я. Культура мови / С. Я. Єрмоленко // Українська мова: Енциклопедія. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 285–286.
5. Ильяш М. И. Основы культуры речи: Учеб. пособие для студ. филол. спец. ун-тов / М.И.Ильяш. – К.: Вища школа, 1984. – 187 с.
6. Культура и развитие человека: очерк философско-методологических проблем / Отв. ред. В.Иванов.- К.: Наук. Думка, 1989.–320 с.
7. Культура фахового мовлення: Навчальний посібник / За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги ХХІ, 2011. – 528 с.
8. Конверський А.Є. Логіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / А.Є.Конверський. – К.: Четверта хвиля, 1998. –360 с.
9. Мацько Л.І. Культура української фахової мови: Навчальний посібник / Л.І Мацько, Л.В. Кравець. – К.: ВЦ "Академія", 2007. –360 с. (Альма-матер).

10. Пасинок В.Г. Основи культури мовлення. Навч. посіб. /В.Г. Пасинок. – К.: «Видавництво «Центр учбової літератури», 2012. – 184 с.
11. Розенталь Д.Э. Культура речи / Д.Э. Розенталь. 1– М.: Издательство Московского университета, 1964. – 140 с.
- 12.Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи / Л.И. Скворцов // Актуальные проблемы культуры речи /Под редакцией В.Г. Костомарова и Л.И. Скворцова. – М.: Издательство «Наука», 1970. – С. 40–103.
13. Соколова В. В. Культура речи и культура общения / В.В.Соколова. – М. : Просвещение, 1995. – 190 с.
14. Соціологія: словник термінів і понять / Упоряд. Є.А.Біленький, М.А.Козловець, В.О.Федоренко / за заг. ред. М.А.Козловця. - Житомир, “Волинь”, 2003. – 236 с.
15. Струганець Л. В. Теоретичні основи культури мови: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів / Л.В.Струганець. – Тернопіль, 1997. – 96 с.
16. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ильичев, П.Федосеев, С.Ковалев.- М.: Сов. энциклопедия, 1989. - 840 с.
17. Шевчук С.В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник. – 4-те вид. виправ. і доповнен. / С.В.Шевчук, І.В.Клименко. – К.: Алерта, 2014. – 696 с.

Ольга Царик

Наукові основи формування культури мовлення

У статті зроблено аналіз понять культура мови, культура мовлення, розглянуті комунікативні ознаки культури мовлення: правильність, точність, логічність, різноманітність, чистота, доречність, виразність, емоційність.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, комунікативні ознаки культури мови, мовна особистість, лінгвістична компетенція.

Ольга Царик

Научные основы формирования культуры речи

В статье сделан анализ понятий культура языка, культура речи, рассмотрены коммуникативные признаки культуры речи: правильность, точность, логичность, разнообразие, чистота, уместность, выразительность, эмоциональность.

Ключевые слова: культура языка, культура речи, коммуникативные признаки культуры речи, языковая личность, лингвистическая компетенция.

Olga Tsaryk

The scientific basis for the formation of the culture of speech

In the article «Scientific basis for the formation of the culture of speech» a comparative analysis of definitions of «the culture of speech» is done. The succinct definition «the culture of speech» as a level of the linguistic competence, that

demonstrates the spiritual development, the level of personality intelligence and involves the compliance with the oral and written literary language, according to the situation of communication. In view of the linguistic and extralinguistic features the main features of speech communication are singled out: accuracy, precision, consistency, richness, clarity, relevance, expression, emotion.

Keywords: language culture, the culture of speech, communication features of the culture of speech, language identity, linguistic competence.